

De samenstelling van de mens volgens Spinoza

door drs. Adèle Meijer¹

Spinoza beschrijft God als een uniek, oneindig, eeuwig, ondeelbaar, onveranderlijk en perfect wezen, dat bestaat als substantie en dat vanuit zijn macht, door zijn denken, alles heeft veroorzaakt: zowel de gemanifesteerde als de ongemanifesteerde natuur c.q. substantie. God heeft zichzelf veroorzaakt en *is*. Tegelijkertijd is daarbinnen echter alles in beweging: dingen die zowel eeuwig als eindig zijn, verschijnen en vergaan er onophoudelijk. Alles handelt daarbij zoals door God bepaald is, naar zijn onveranderlijke wetten, maar alles ontwikkelt zich tot vrijheid. Spinoza beschrijft dit complexe geheel uiterst beknopt en met een strenge consistentie, die tegelijkertijd tal van paradoxen en complexe beschrijvingen oplevert. Nergens is dat zo duidelijk als in de beschrijving van de mens.

Dit artikel beoogt helderheid te brengen in de vraag: wat is de mens volgens Spinoza? Daartoe ontwikkel ik hier twee concepten: de stratificatie van de substantie, en de triangulatie van de modi. Hierbij maak ik gebruik van enkele algemene begrippen uit de fysica. De mens blijkt dan in kaart gebracht te kunnen worden als een samenstelling van alle attributen en modi die genoemd worden, plus de essentie van God. Op God zelf na, vormt hij zo de enige synthese van de substantie. Aan het einde van het artikel is deze samenstelling in een schema weergegeven. In de voetnoten verwijs ik verder naar parallelle begrippen uit met name het Hindoeïsme.

Substantie

Volgens Spinoza is substantie een voorstelling van het verstand die naar een werkelijk bestaand iets verwijst dat ondeelbaar, oneindig, en uniek is. Het is alles: het Ene, een Wezen, God, de Natuur, en is in allen. “Omdat we al vonden dat er een eindeloos en perfect Wezen moet zijn waaronder slechts zo’n Wezen verstaan kan worden waaraan alles in allen toegekend moet worden.” (KV.I.2.17.1) In de *Ethica* wordt dit neergelegd in de stellingen E1/15 en E1/18.² Behalve substanties en modi is er niets. (E1/6c, E1/15d)

Maar substantie is ook kwantiteit – maar alleen zoals ze in het verstand kan bestaan – en materie, c.q. lichamelijke substantie. (E1/15c)³ Hoewel substantie niet gedeeld kan worden, kunnen er wel delen van substantie onderscheiden worden qua *modus*. (E1/15c) Wanneer Spinoza voortdurend van substanties blijft spreken – zowel voor als onmiddellijk na stelling E1/14 waarin hij bewijst dat er maar één substantie kan bestaan – verwijst Spinoza dus naar een onderscheiding in substanties waaruit de verschillende modi zijn samengesteld. Een daarvan benoemt hij als zodanig, namelijk de ‘lichamelijke’, fysieke substantie (van de *modus* water). “Water als water” (denk: water als materie), kan verdeeld en gescheiden worden (denk: in verschillende bakjes) en vergaat (denk: verdampst), maar doet dat niet als lichamelijke substantie (denk: als de *modus* watermoleculen). (E1/15c) Substantie is dus wat het woord betekent: het ligt ‘onder’, ondersteunt, vormt de basis van, een materiële *modus*. Aangezien er alleen maar substanties en modi bestaan is de materie water zelf ook een substantie die zich kan voordoen als vast (ijs), vloeibaar (water) en gas (waterdamp). Substantie

¹Op deze tekst is van toepassing de zogeheten *Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International*. De tekst mag onder de volgende voorwaarden worden gekopieerd, verspreid en doorgegeven: (1) de naam van de auteur dient

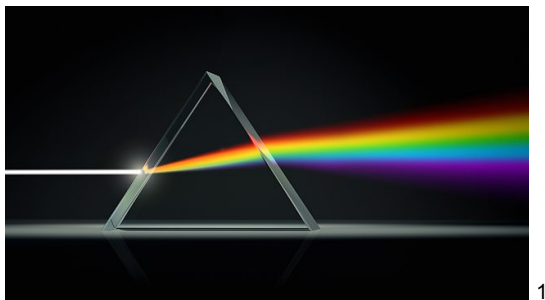
²Het begrip substantie van Spinoza komt overeen met het begrip Brahman in het Hindoeïsme: het is de naam voor de ultieme, onveranderlijke werkelijkheid. Brahman wordt gezien als één, eeuwig, onvergankelijk, oneindig en onveranderlijk. Uit het brahman is, was en zal alles ontstaan, maar aangezien dat niet gezien wordt als een persoonlijke god, is net als in de filosofie van Spinoza, de schepping noch gewild noch doelgericht. Het wordt ook in het Hindoeïsme dat wat ‘op zichzelf staat’ genoemd, en gezien als liggend achter de meervoudigheid van de fenomenale wereld.

³Ook het brahman is tegelijkertijd de universele oerstof, *parabraham* of *mulaprakriti* genaamd.

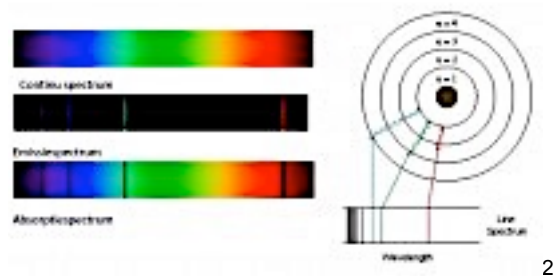
is daarmee ook een relatief begrip, want de ene soort substantie kan de basis vormen van de andere op een hoger niveau.

Modi manifesteren zich verder in, een van boven af gezien, afnemende mate van kracht of werkelijkheid: “Want omdat kunnen bestaan een vermogen is, volgt dat iets meer kracht van zichzelf heeft om te bestaan naarmate er meer realiteit bij zijn aard hoort.” (E1/11s) En ook: “Want (...) zoals uit de stellingen 21-23 blijkt, is dat gevolg het volmaakt dat direct door God wordt voortgebracht; naarmate iets meer tussenliggende oorzaken nodig heeft om te kunnen worden voortgebracht, des te onvolmaakter is het.” (E1/aanhangsel, pag. 48) En: “Voor hen die vragen waarom God alle mensen niet zo heeft geschapen dat ze zich alleen door de rede laten leiden, heb ik maar één antwoord: omdat het hem niet aan grondstof ontbrak om alles uiteraard vanaf de top tot aan de onderste trede van de volmaaktheid te scheppen. Of in eigenlijker termen: omdat de wetten van zijn eigen natuur zo ruim waren dat zij voldoende waren om alles voort te brengen wat door een oneindig verstand kan worden bedacht ...” . (E1/aanhangsel, pag. 52)

Omdat modi uit gemodificeerde substantie bestaan en die niet voortbrengen, bekend dit dat de ene substantie zich in ‘lagen’ gedifferentieerd heeft met een, van onder- of buitenaf gezien, toenemende kracht. Denk bij differentiatie van een eenheid aan: de breking van licht in een spectrum van zeven kleuren, of de zeven tonen van een toonladder.⁴ Een stratificatie van substantie in frequenties verklaart ook het anders toch wel raadselachtige gebruik van de uitdrukking ‘in haar categorie’ in E1/16b en ‘in zijn categorie zoals dat heet’ in E1/28s.

Afbeelding 1. Breking van licht in een prisma. Bron: wetenschapsforum.nl

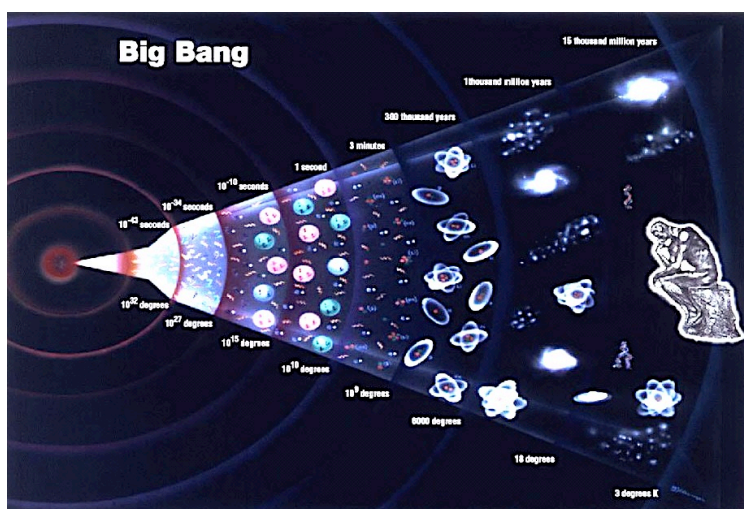

Afbeelding 2. Spectraallijnen van een atoom. Bron: <http://wetenschap.infonu.nl>

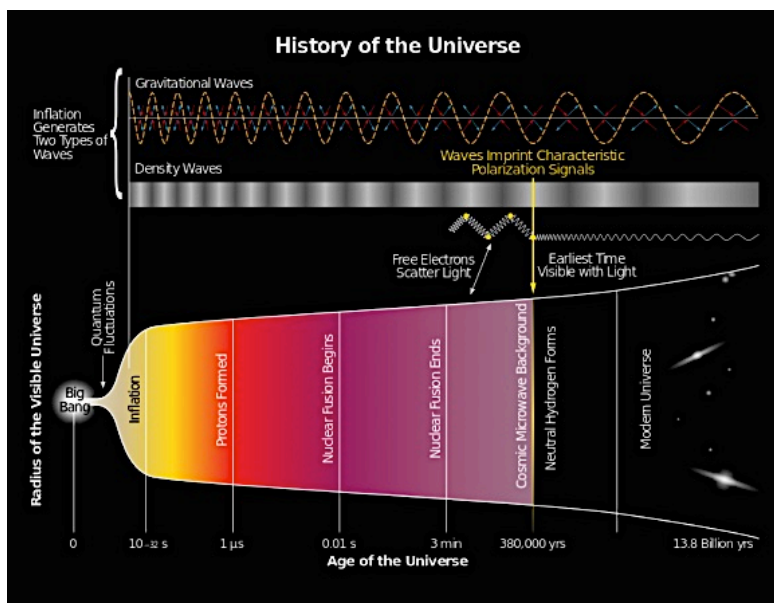
Als substantie gestratificeerd is, zijn de attributen dat op dezelfde manier. In de definitie van God is opgenomen dat hij een substantie is die uit een oneindig aantal attributen besteht. (E1/def6) En hoewel Spinoza zegt dat hij er maar twee kent (denken en uitgebreidheid), blijft hij bewoordingen gebruiken als ‘oneindig vele attributen’ of ‘elk willekeurig attribuut’. Zoals we weten zijn met zeven basiskleuren een oneindig aantal verschillende schilderijen te maken, en vanuit een toonladder een oneindig aantal muziekwerken, die ieder hun specifieke eigenschappen hebben. Hetzelfde kan dus ook gelden voor de eigenschappen van de modi van individuen bij een differentiatie in zeven substanties. Nu gebruikt Spinoza het woord ‘attribution’ soms ook zelf in de lossere betekenis van ‘eigenschap’ (zie noot 30 op pagina 30, Vermeulen). Ook dit wijst op stratificatie van de substantie. De relatie meer eigenschappen – meer realiteit wordt met betrekking tot de attributen gelegd stelling E1/9: “Hoe meer realiteit of zijn een idee heeft, des te meer attributen horen erbij “, en in E1/16 en E1/16d: ‘Uit de noodzaak van de goddelijke natuur moet oneindig veel op oneindig veel manieren voortvloeien (...). ‘... dat wil zeggen dat dingen meer eigenschappen hebben naarmate de essentie van het gedefinieerde meer realiteit inhoudt’.

⁴ Gedifferentieerde substantie wordt in het Hindoeïsme *prakriti* genoemd.

Wanneer Spinoza spreekt over 'realiteit', 'werkelijkheid' of 'waarheid' kan daar blijken de 'toenemende mate' en de 'treden' die daar naartoe leiden, alleen substantie in zijn ongedifferentieerde vorm onder verstaan worden; dat wil zeggen, de 'laag' van het Ene is de hoogste laag. Vanuit deze laag is alles voortgekomen. De uit de Ethica afgeleide stratificatie van substantie vertoont op deze manier overeenkomsten met de ontwikkeling van het universum volgens de hedendaagse astrofysica. Volgens de theorie van de Oerknal kwam alle vroegere en huidige materie in het universum 13,75 miljard geleden gelijktijdig tot ontstaan in de vorm van een heel klein bolletje met een oneindige dichtheid en intense hitte, een 'Enkelvoudigheid' (*Singularity*) genaamd. Plotseling begon deze Enkelvoudigheid zich uit te breiden, en ontstond het universum zoals we het nu kennen. Het materiaal koelde daarbij af, waarbij achtereenvolgens de fundamentele natuurkrachten konden worden onderscheiden (de enkelvoudigheidsperiode); en de elementaire deeltjes ontstonden (inflatieperiode); de eerste primitieve atomen (afkoelingsperiode) en de zichtbare kosmologische structuren van gasnevels, sterren, melkwegstelsels en dergelijke (structuurperiode). Zie afbeelding 3. In afbeelding 4 zijn deze perioden op een tijdlijn van zeven fasen zijn afgezet.

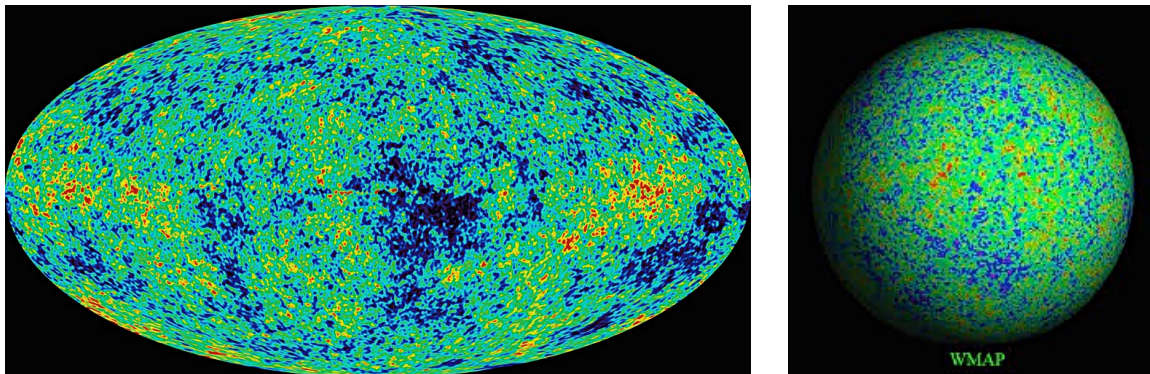
Afbeelding 3. Het ontstaan van materie na de oerknal. Bron: universetoday.com

Afbeelding 4. Het ontstaan van materie na de oerknal. Bron: universetoday.com

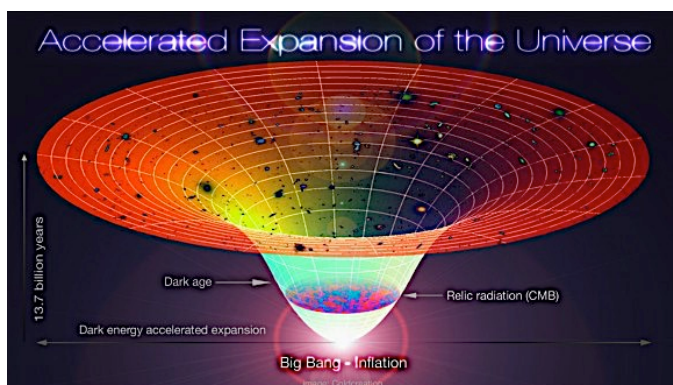
Het is verleidelijk de afbeeldingen 3 en 4 een kwartslag te draaien en daarin dan de differentiatie van de substantie te zien. Dat zou niet juist zijn want die afbeeldingen betreffen alleen de fysieke, onderste

laag substantie, voor zover die nu door de wetenschap in kaart is gebracht. “Wanneer evenwel sommigen menen dat het Godgeleerd-staatkundig vertoog alleenlijk daarop steunt, dat God en de natuur (die zij dan opvatten als een zekere massa of stoffelijke materie) een en hetzelfde zijn, zijn ze het spoor totaal bijster.” (Ep.73) En dat is nu niet anders. Zo hebben we volgens de fysicus en Nobelprijskandidaat Anton Zeiliger ‘de ware betekenis van het quantum nog helemaal niet doorgrond’ en ‘krabben we aan een sinaasappelschil’.⁵ Omdat Substantie ondeelbaar is, is er wel een gelijksoortige en gelijktijdige ontwikkeling aannemelijk op de overige gebieden, waarvoor het Oerknalschema van afbeelding 4 als analogie gebruikt kan worden. In feite gaat het echter in afbeelding 3 en 4 niet om lagen, maar om bollen. Zie afbeelding 5.

Afbeelding 5. Kaart van de achtergrondstraling in het heelal met dichtere (rode) en minder dichte (blauwe) gebieden. WMAP Science Team van NASA December 2012. Bron: [NASA](https://www.nasa.gov) Dit is een babyfoto van het heelal, 375.000 jaar na de oerknal en rond het optrekken van de ‘mist’ van geïoniseerde waterstof. Het is een foto van het eerste waarneembare licht. De linker kaart is een weergave in een plat vlak, maar in feite betreft het hier de bol rechts.

Wanneer u zich een voorstelling probeert te maken van de stratificatie van de Substantie, denk daarom dan niet in horizontale banen, maar in zeven met elkaar samenvallende bollen, waarvan er één het feitelijk bestaande universum is en de andere, nog niet ontdekte vormen van substantie of straling zijn. U kunt het zich ook voorstellen als een serie overlappende trechters, waarbij afbeelding 5 de fysieke trechter vormt. Mits u dit in gedachten houdt, kunnen deze voorstellingen tot een beter begrip van de complexiteit van de Substantie en Spinoza’s filosofie leiden. Althans, dat is de bedoeling, want zoals Spinoza zegt: “Verder geloof ik (...) dat de geest beter in staat is over het een of andere object na te denken naarmate het lichaam beter in staat is het beeld van dat object in zich te laten oproepen”. (E3/2s pag.116)

Afbeelding 6. Diagram van het universum volgens het Lambda-CBR model. Bron: [universetoday.com](https://www.universetoday.com)

⁵ Interview van Martijn van Calmthout met Anton Zeiliger. De Volkskrant, 30 januari 2016.

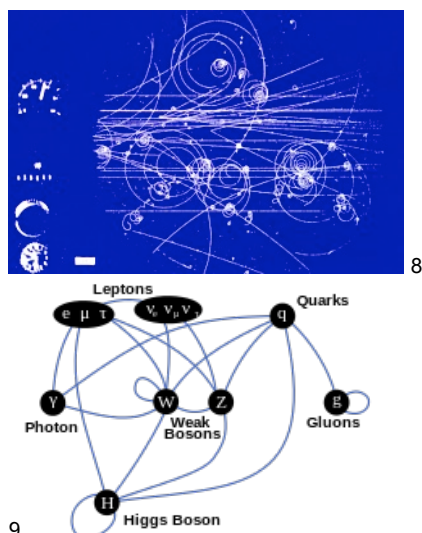
De essentie van de substantie

Volgens de stellingen in de Ethica: 1/34, 1/20, en 2/49c vallen met de essentie van de substantie achtereenvolgens Macht, Denken en Bestaan samen.⁶ Aangezien er behalve substanties en modi niets is, moeten deze kenmerken zich in iedere modus manifesteren.

Neem een atoom, de kleinste nog als zodanig door chemici en fysici herkenbare modus. Hierin manifesteert zich Macht als de kern, Bestaan als de rondrazende elektronen rond de kern en Denken als de idee van het atoom. De idee oftewel de 'intelligentie' van het atoom blijkt uit het vermogen impulsen van buitenaf te onderscheiden, en erop te reageren. Dat interne en externe reageren gebeurt door middel van fotonen (lichtpakketjes); elementaire deeltjes die kracht overbrengen. Ieder foton heeft daarbij zijn eigen kleur en iedere atoomsoort heeft zijn eigen spectraallijnen. (afbeelding 2) De idee oftewel het 'bewustzijn' van een atoom bestaat uit de wisselwerking tussen de kern en de elektronen in de maximaal zeven elektronenschillen. Ze bestaat uit enerzijds elektromagnetisme, (de aantrekkingskracht tussen de positief geladen kern en de negatief geladen elektronen); en anderzijds uit de zwakke kernkracht, die het aantal elektronen in de schil(len) regelt door deze aan te trekken of af te stoten, voor zover dat nodig is voor de stabiliteit van het atoom. Het atoom heeft daarmee ook een '*conatus*', want het streeft naar instandhouding van zijn bestaan door het handhaven van zijn stabiliteit. Het atoom blijkt echter deelbaar te zijn en de drie kenmerken blijken in feite krachten te zijn die niet zonder elkaar kunnen opereren, zolang de modus bestaat. De idee van het atoom (denken) brengt echter niet het bestaan van het atoom voort (uitgebreidheid), en het omgekeerde is ook niet het geval. Het is de onderliggende substantie, c.q. de Natuur of God die zowel de kern als de elektronen, als hun wisselwerking tot stand brengt. "God is niet alleen de werkoorzaak van het bestaan van de dingen, maar ook van hun essentie". E1/25⁷ Dat wil zeggen: God is ook de oorzaak van dat piepkleine kerntje van substantie, oftewel kracht, die de essentie vormt van het atoom: "Het streven waarmee ieder ding in zijn bestaan probeert te volharden, is niets anders dan de feitelijke essentie van dat ding". (E3/7)

7

9

Afbeelding 7.

Dit tweemeterhoge beeld bij de ingang van CERN geeft Shiva weer als kosmische danser (Shiva Nataraj). In de hindoeïstische mythologie verbeeldt deze dans de energie die door de wereld stroomt en die de ritmes van dag en nacht, de seizoenen,

⁶ Deze drie kenmerken komen overeen met de kenmerken die in het Hindoeïsme toegeschreven worden aan Brahman: *satyam* (waarheid of bestaan); *jnanam*: (denken, bewustzijn) en *Anantham* (het overal aanwezig zijn).

⁷ De sub-nucleaire, elementaire deeltjes schijnen zich ook weer te onderscheiden als dragers van materie, kracht en hun interactie. En aangezien substantie oneindig en ondeelbaar is, zullen naar verwachting die 'deeltjes' oneindig deelbaar blijken te zijn, wat logisch gezien hetzelfde is.

geboorte en dood veroorzaakt. Voor de fysici van CERN geeft dit de dans in en uit het bestaan weer van de elementaire deeltjes. Geschonken door India in 2004 [Wikipedia: CERN](#)

Afbeelding 8. Sporen van elektrisch geladen deeltjes in een bellenvat van vloeibare waterstof. Bron: [Kennisslink - CERN 1970](#)

Afbeelding 9. Overbrenging van drie van de vier fundamentele natuurkrachten door bosonen. Bron: Wikipedia: [Wikipedia: fundamentele natuurkracht](#)

Voor het bestaan van iedere *modus* zijn dus de drie genoemde essentiële krachten noodzakelijk. Dat betekent dat iedere gedachte (*idea*) substantie heeft (bestaat) en een kern van kracht (macht), en zelf de verbindende factor (denken) vormt. Evenzo heeft ieder werkelijk bestaand ding een kern van kracht nodig plus een bewustzijn (*idee*), om te kunnen bestaan en zich te kunnen handhaven, en bestaat het zelf lichamenlijk. Daarom zijn gedachten ook dingen; het ligt er maar aan hoe je naar een *modus* kijkt. (E2/7s.pag.60)

Deze drievoudigheid lijkt de parallelle werelden van de twee bekende attributen denken en uitgebreidheid te doorkruisen, maar doet dat niet. Macht is geen attribuut, omdat uit Gods macht alles, dus ook de attributen, noodzakelijk voortgekomen is en erdoor in stand wordt gehouden. (E1/32d) Gods macht ligt als basis achter bestaan en denken, en manifesteert zich door beide. In de Korte Verhandeling noemt Spinoza de eeuwige modi: 'beweging' en 'verstand', beide de Zoon van God, en een maaksel of direct product van God. (KV I.9.3). In een brief aan Lodewijk Meijer schrijft hij: "... dat de Zoon van God de Vader zelf is, zoals ik gezegd heb, volgt naar ik meen heel duidelijk uit dit axioma: 'twee dingen die met een derde samenvallen, vallen ook onderling samen'." (Ep12a) In stelling E2/45s komt Spinoza op Gods macht als constituerende kracht expliciet terug: "Ik heb het over het bestaan zelf van de enkelvoudige dingen, voor zover ze in God zijn. Want hoewel elk enkelvoudig ding door een ander wordt bepaald om op een zekere manier te bestaan, komt de kracht waarmee het in het bestaan volhardt toch voort uit de eeuwige noodzaak van Gods aard."

De eeuwige modi

Modi worden door Spinoza onderscheiden naar eeuwige en eindige modi. Als eeuwige modi van het attribuut 'uitgebreidheid' worden genoemd: beweging en rust. In de axiomata 1 en 2 voor hulpstelling 1 bij stelling E2/13 voegt hij daaraan snelheid en traagheid toe, waardoor dynamiek ontstaat.⁸ Het gaat hier in feite om drie stadia: traagheid, beweging (snelheid) en rust. Denk bijvoorbeeld aan het koken van water dat een overgang naar een andere staat veroorzaakt van de watermoleculen. Spinoza gaat vrij uitvoerig in op deze kenmerken in de bespreking in E2/13 om duidelijk te kunnen maken wat het inhoudt dat de idee het lichaam als object heeft en hoe zij in relatie staat tot de idee van God. Maar als eeuwige modi hebben deze inherente eigenschappen een bredere betekenis: zij zijn de dragers van de evolutie zelf; dat wil zeggen van het 'worden'. Dynamiek in beweging is het gevolg van veroorzaking. (E1/26) "Het staat immers voor iedereen vast dat God de enige oorzaak is van alle dingen, zowel van hun essentie als van hun bestaan; dat wil zeggen dat God niet alleen de oorzaak is van de dingen is 'qua worden', maar ook qua 'zijn'." (E2/10s) (essentie = zijn; bestaan = worden)

Dat 'worden' van het 'zijn' beschrijft Spinoza in de toelichting bij hulpstelling 7 van E2/13: hoe bij het steeds groter worden van de verzameling van individuen, tot aan de hele natuur toe, toch de aard of de wezensvorm van het totale individu hetzelfde blijft, ondanks dat de samenstellende individuen op oneindig veel manieren variëren. In opklimmende grootte kan men denken aan: het gezin, de clan, de stand, de klasse, de natie, de wereld. Wat hij hier beschrijft is het resultaat van de vereniging (vereenzelviging) van de geest met een steeds groter object, met behoud van de eigenheid van het individuele. "Hoe beter het object waarmee deze [ware] kennis zich verenigt, hoe beter zij is. Daarom is de perfectste mens degene die zich verenigt met God-Natuur (die het perfectste Wezen is) ..." (KV2.4.10) In de Ethica zien we deze gedachte terug in stelling E5/36c "Hieruit volgt dat God de

⁸ Als inherente eigenschappen van gedifferentieerde stof kent het Hindoeïsme de drie '*gunas*': *satva* (zuivere rust of ritme), *raja* (beweging en begeerte), en *tamas* (traagheid, stilstand en achteruitgang). Deze drie komen overeen met de goddelijke eigenschappen gesymboliseerd als Brahma, de voortbrenger (*raja*), Vishnoe, de instandhouder (*satva*) en Shiva, de vernietiger (*tamas*). Vergelijk dit ook met voetnoot 71 bij E2/10 op pag. 64 Vermeulen.

mensen liefheeft voor zover hij zichzelf liefheeft en dus dat Gods liefde voor de mensen en de verstandelijke liefde van de geest voor God en hetzelfde zijn.” Het is door de inherente eigenschappen van de stof zelf, wanneer daar kracht op wordt uitgeoefend, dat een dergelijke ontwikkeling van eenwording met een steeds groter object mogelijk is. Iemand die dit gegeven toepaste op menselijke verhoudingen was Marx, aan wiens dialectiek de dynamiek van these-antithese-synthese ten grondslag lag. Voor hem was begeerte de drijvende factor, bij Spinoza is dat ook zo in het geval van de eindige modi, maar in het geval van de eeuwige modi is begeerte getransformeerd tot liefde-wijsheid; tot het intellectuele liefhebben van God. Liefde is daarmee de hefboom tot evolutie en de sleutel tot de realiteit of waarheid.

De directe eeuwige modus van het attribuut denken is de idee van God (het oneindige verstand van God, de *intellectus infinitus*, de *idea Dei*), die bestaat uit het geheel van Gods gedachten (de *ideae Dei*). Behalve directe eeuwige modi, bestaan er indirecte eeuwige modi die noodzakelijk volgen uit de directe. Van het attribuut denken zijn dat de intuïtie en het hogere denken, de rede. Met de geestelijke macht zelf vormen zij de drievoudigheid van de idee van God. Zoals in de essentie van de attributen zelf, denken en bestaan samenvallen; zo vallen in de eeuwige modus, de idee van God, het formele bestaan van een idee en het objectieve bestaan ervan samen: “... de waarheid en formele essentie van de dingen is zoals ze is, omdat ze objectief zo in Gods verstand bestaat. Daarom is Gods verstand, voor zover we ons voorstellen dat het Gods essentie uitmaakt, in feite de oorzaak van de dingen, zowel van hun essentie als van hun bestaan.” (E1/17s, pag. 31) en “... Gods vermogen tot denken is gelijk aan zijn feitelijk vermogen tot handelen.” (E2/7c) Met andere woorden: wat God denkt, bestaat. Het formele en objectieve zijn van de dingen is echter in hun feitelijke bestaan wel gescheiden: wat een ding denkt, hoeft nog niet te bestaan, maar kan ook verbeelding zijn.

Het is opmerkelijk dat de ideeën van de enkelvoudige dingen wel in de idee van God bestaan, ook wanneer ze als enkelvoudig ding niet feitelijk bestaan, maar dat wanneer dat wel het geval is hun essenties in de attributen zelf besloten liggen (en niet in de idee van God). (E2/8) Dezelfde gedachte komt terug in de stellingen E2/46-47 waarin gesteld wordt dat ‘de kennis van Gods eeuwige en oneindige essentie die iedere idee insluit, volmaakt en adequaat is’ en dat ‘de mens adequate kennis heeft van Gods eeuwige en oneindige essentie, omdat hij zichzelf, zijn lichaam en externe lichamen als feitelijk bestaand waarneemt’. Dit wijst op het bestaan van een ongemanifesteerde essentie die ook ‘individueel’ is. Bij gebrek aan een beter woord zou ik dat een ‘eenheid’ (een *unit*) willen noemen, omdat de overwegende karakteristiek van de essentie, eenheid is (*unity*). Het tweede niveau van de substantie, dat van de essentie van de attributen, bestaat daarmee uit een ‘eenheid van eenheden’.⁹

De drievoudigheid van de idee van God zelf beslaat als modus drie lagen: Gods geestelijke macht (derde laag), zoals die werkzaam is door de intuïtie (vierde laag) en het hogere denken (vijfde laag). In het schema is het hogere denken gerelateerd aan ‘bestaan’ of ‘activiteit’ van de essentie, omdat ‘Gods vermogen tot denken gelijk is aan zijn feitelijk vermogen tot handelen’. (E2/7c)

De eindige modi

Als dingen door God bepaald zijn om iets te bewerkstelligen en zichzelf niet kunnen ‘ontbepalen’, wat bepaalt dan dat iets eindig is? God is immers zelf oneindig. Om op die vraag antwoord te kunnen geven stelt Spinoza dat de enkelvoudige dingen, die per definitie eindig zijn, net als de indirecte eeuwige modi voortkomen uit de attributen en de eeuwige modi, maar voorzien moeten zijn van een modificatie die eindig is. Die modus wordt weer veroorzaakt door een andere eindige modus, enzovoort tot in het oneindige. (E 1/28) Het eindige loopt zo parallel aan het oneindige, wat bij een

⁹ Er zijn verschillende namen voor deze niet geopenbaarde eenheid van de essentie: in het Boeddhisme wordt zij ‘het juweel in de lotus’ genoemd, in het Hindoeïsme ‘de goddelijke vonk’, door Blavatsky ‘de monade’. Leibnitz noemt het ook de ‘monade’, maar helaas is dat bij hem een al van te voren tot in de details bepaald en volkomen van de andere monaden afgescheiden iets, in plaats van een ongemanifesteerde, blinde eenheid.

stratificatie van de substantie in lagen ook aannemelijk is. De horizontale parallelle lijn van het eindige wordt met de verticale van het oneindige verbonden door de idee van een enkelvoudig ding¹⁰. Van de idee van een enkelvoudig ding ligt een idee in God besloten, die echter pas feitelijk bestaat wanneer de eindige modus bestaat. De idee van dat enkelvoudige ding verschilt daarbij in kracht zo hemelsbreed van de idee van God dat zij daarmee alleen in naam overeenkomt. (E1/17s. p.31) De essentie van de idee van een enkelvoudig ding ligt echter wel in Gods idee besloten en hoeft daarvoor niet werkelijk te bestaan. (E2/8 en E1/24) Een enkelvoudig ding kan daarom wel bestaan zonder feitelijk lichaam, maar kan dat niet zonder de idee van dat ding in Gods denken.

Het verband tussen de idee van God en de idee van een ding of mens formuleert Spinoza als: 'de menselijke geest is deel van het oneindige verstand van God, voor zover hij de essentie van de menselijke geest uitmaakt'. (E2/11c) Dat betekent dat God het menselijk lichaam, en de idee daarvan, niet kent voor zover hij in de menselijke geest is, maar alleen voor zover hij voorzien is van de lichamen en ideeën van een groot aantal andere dingen. (E2/9,19, 22-23) Het denken zelf van God is immers niet beperkt door deling. (E2/4) Dit denken is het oneindige feitelijke verstand van God dat in tegenstelling tot het absolute denken van de essentie, tot de genatuurde natuur behoort. (E1/29-31) De kennis van het enkelvoudige ding zelf daarentegen, is wel beperkt en daarom inadequaat. Het denken van God manifesteert zich in een enkelvoudig ding dus feitelijk en niet als een vermogen tot denken.

Waaruit bestaat nu die oneindige parallelle lijn van de veroorzaking van enkelvoudige dingen? Die bestaat uit dingen die elkaar voortbrengen: God schept, de mens genereert. (KV1.2.4) De mens is dus wel de oorzaak van het bestaan van een ander mens, dat wil zeggen: hij is de naaste oorzaak van het feitelijke bestaan van een ander mens en daarmee van de feitelijk bestaande idee, maar niet van de van de essentie van die idee. (E1/17s p.31) Want "De volgorde en het verband van de ideeën is hetzelfde als de volgorde en het verband van de dingen". (E2/7) Dat wil zeggen: eerst is de idee van het enkelvoudige ding in de idee van God veroorzaakt, en dan de idee van het enkelvoudige ding zelf door de enkelvoudige dingen; volgens het 'voor-zover-verband'.

De gedachte dat eindige dingen, eindige dingen voortbrengen naar geslacht en soort is in overeenstemming met de stand van de wetenschap in de zeventiende eeuw. Inmiddels weten we dat de keten van geslachtelijke voortplanting van mens, dier en plant uiteindelijk begint en eindigt bij de ongedifferentieerde kosmische oersubstantie, die het eerste melkachtige laagje materie¹¹ vormt, dat veroorzaakt is door de onmetelijke kracht van het Ene. De ketenveroorzaking gaat dus niet door tot in het oneindige en is in het verre verleden eens begonnen.

Wanneer we echter uitgaan van een stratificatie van de substantie is die eindigheid ook anders te begrijpen: een eindige modus is dan een eeuwige modus die eindig is omdat, en alleen wanneer, hij bestaat uit substantie die het verst van God afstaat, en waarvan de eigenschap is dat die 'verkorreld' is, trager is, een lagere frequentie heeft.

Volgens de hedendaagse wetenschappelijke inzichten is een atoom een tijdelijke condensatie van energie, waarbij massa en energie uitwisselbare grootheden zijn (volgens het beroemde $E=MC^2$). In feite bestaat er alleen maar energie. De moderne wetenschap bevestigt hiermee de stelling van Spinoza dat er maar één substantie is, evenals de stelling dat alles in God is en door God begrepen moet worden. Als er een groot verschil bestaat tussen Gods verstand en het menselijk verstand, betekent dit dat er een groot verschil in frequentie is tussen de substanties van beide modi. Geest is daarom materie is op zijn hoogste punt, en Materie geest is op haar laagste. Meer specifiek: de idee van een eindige modus is een modus van denken op het laagste gebied, en de idee van God is een

¹⁰ Vergelijk: een elektromagnetische golf is een elektrisch veld en een magnetisch veld die loodrecht op elkaar staan.

¹¹ De beschrijving 'melkachtig' is afkomstig van wetenschappers. Het laagje bestaat uit een beslag van de vier zwaardere elementen: waterstof, zuurstof, koolstof en stikstof, op gloeiendheet plasma. Zie afbeelding 4. In de symboliek van het Hindoeïsme kwam het universum tot stand door het 'karnen' van de oceaan van materie door een incarnatie van Vishnu.

modus van denken op het op twee na hoogste gebied. Evenzo is een feitelijk bestaand atoom, uitgebreidheid op het laagste punt en is God uitgebreidheid op het hoogste punt. Maar alleen in het liedje *'it's raining men, halleluja*, hoeven mensen niet geboren te worden, dus in zoverre verandert er niets aan de naaste veroorzaking van de enkelvoudige dingen. Wel geeft het een alternatieve verklaring voor een tot in het oneindige bestaande reeks, die feitelijk niet blijkt te bestaan.

De keten van naaste veroorzaking bestaat echter niet alleen uit het veroorzaken van het bestaan door geboorte, maar bestaat ook bij het onderkennen (*percipere*, waarnemen) van een bestaand iets. Zie het voorbeeld dat Spinoza geeft van de cirkel die in de natuur bestaat en de idee van de bestaande cirkel in God. Die zijn een en hetzelfde ding, zij het begrepen door middel van verschillende attributen (denken en uitgebreidheid). Die cirkel is uiteraard niet als naaste oorzaak veroorzaakt door een andere cirkel, maar kan volgens Spinoza alleen door een andere modus van denken dan die van de idee van God, als het formele zijn van de idee van die cirkel worden *onderkend*, en die modus van denken kan weer alleen door een andere modus van denken worden onderkend, enzovoort. (E2/7s) Dit is te begrijpen door ook in het geval van 'de andere modus van denken' in gedachten te houden dat denken en uitgebreidheid eigenschappen van hetzelfde ding zijn. 'Een andere modus van denken' is de idee van een feitelijk bestaand eindig mens die geboren is uit feitelijk bestaande mensen met hun ideeën, waarmee ze elkaar waarnemen via hun lichaam. Iets waarnemen staat dus gelijk aan het geven van een objectief bestaan aan een idee en die 'andere modus van denken' is daarvan dan de naaste oorzaak. Totdat dat gebeurt bestaan die cirkel in de natuur en de idee daarvan alleen in God, want de volgorde en het verband van ideeën en dingen zijn hetzelfde. Met dit voorbeeld, waarin de waarneming adequaat is omdat die overeenkomt met de idee van de cirkel in de idee van God, loopt Spinoza vooruit op de stellingen betreffende de idee van de idee.

De eindige modi die de drievoudigheid van de idee van enkelvoudige dingen vormen zijn: het lagere denken, de emoties/gevoelens, en het vermogen zich in het bestaan te handhaven (de *conatus*). Zij beslaan de lagen 5, 6 en 7.

De blikrichting van de Ethica loopt in het geval van de eeuwige modi van boven naar beneden, en in het geval van de eindige modi van beneden naar boven. Desalniettemin bestaat er een grote kloof in de kwaliteit van het feitelijke verstand en vermogen van de enkelvoudige dingen en die van de ongemanifesteerde Godheid. Dat wijzigt echter radicaal door de introductie van de idee van de idee.

De idee van de idee

Volgens stelling E2/20 bestaat er in God ook een idee van de menselijke geest, die op dezelfde manier uit God voortkomt en zich op dezelfde manier tot God verhoudt als de idee van het menselijk lichaam. Die idee van de idee is echter niet rechtstreeks met het menselijk lichaam verenigd zoals de idee dat is, maar is verenigd met de idee zelf. Wanneer de idee beschouwd wordt als een 'lege' modus van denken, dat wil zeggen: zonder relatie tot een object, dan is de idee van de idee een door God gedachte vorm van de idee, die de mens in staat stelt te weten dat hij weet. (E2/20s) Hierin onderscheidt de mens zich van alle enkelvoudige dingen. Dat is denk ik, de reden waarom Spinoza nergens zegt dat de mens een enkelvoudig ding is, wel dat het menselijk lichaam dat is. Wanneer hij in E2/11 zegt: "Het eerste wat het feitelijke zijn van de menselijke geest uitmaakt, is niets anders dan de idee van een enkelvoudig ding dat feitelijk bestaat", dan zegt hij niet dat die idee de menselijke geest is, maar alleen dat dat het *eerste* is wat het *feitelijke* zijn van de menselijke geest is. Hij voegt er niet voor niets direct in het corollarium aan toe dat: "Hieruit volgt dat de menselijke geest deel is van het oneindige verstand van God (...) voor zover hij de essentie van de menselijke geest uitmaakt." Hij gebruikt de woorden 'de enkelvoudige menselijke geest' daarom elders specifiek wanneer hij het eindige deel van de menselijke geest bedoelt.

Volgens de toelichting bij stelling E2/29 heeft de menselijke geest alleen inadequate en verwarde ideeën wanneer hij door de gewone orde van de natuur van toevallige dingen bepaald wordt om iets

op te merken (*contemplatur*) en *niet* 'wanneer hij *intern* op deze of gene manier wordt gedisponeerd, helder en onderscheiden na te denken over de dingen'. Hij wordt intern bepaald 'de verschillen, overeenkomsten en tegenstellingen van de dingen die tegelijkertijd worden opgemerkt', te 'begrijpen' (*intelligendum*). Dit veronderstelt reflectie op ideeën. De idee van de idee bestaat echter niet alleen uit reflectie op de ideeën die veroorzaakt zijn door zintuiglijke indrukken, maar maakt ook 'beschouwen' en 'begrijpen' mogelijk. Nu is begrijpen, 'het goede dat iedereen voor zichzelf zoekt die volgens het voorschrift van de rede leeft'. (E4/37d) In stelling E2/43s noemt Spinoza een ware idee een 'modus van denken, namelijk het begrijpen zelf' en zegt hij 'dat onze geest voor zover hij de dingen op een ware manier begrijpt deel is van Gods oneindige verstand'. 'Maar het blijft niet bij begrijpen van wat in God verstand bestaat. Voor zover God de essentie van de menselijke geest uitmaakt, neemt de mens zo deel aan het goddelijke denken'. De idee van de idee maakt dus creatief, vernieuwend, denken mogelijk. Hij maakt ook de adequate ideeën bereikbaar die de algemene noties vormen, die de fundamentele van ons redeneren zijn. (E2/40) De algemene noties die dat fundament vormen zijn die algemene noties (*notiones communes*) die verklaren wat alle dingen gemeen hebben. (E2/44d) Deze manier van denken vormt de tweede categorie kennis; die van het hoger denken. (E2/40s1) Als voorbeeld van de tweede soort kennis geeft Spinoza het voorbeeld van de koopliden die kunnen rekenen, "... door de kracht van het bewijs van stelling 19 in boek VII van de *Elementen*, namelijk op grond van de gemeenschappelijke eigenschap van evenredige getallen." (E2/40s2.pag.94) Dit hogere denken is mijns inziens dat wat aan de universiteiten en hogescholen beoogd wordt, en de algemene noties van de vakgebieden zijn daarvoor het materiaal; het is dat wat de 'academische vorming' wordt genoemd.

Het grote verschil dat de idee van de idee maakt voor het kennen, blijkt bijvoorbeeld ook uit de paradoxale uitspraken over het kennen van het menselijk lichaam in stelling E2/19 en E2/47d. In stelling E2/19, dus direct vóór stelling 20 waarin de idee van de idee geïntroduceerd wordt, wordt uiteengezet dat de menselijke geest het menselijk lichaam niet kent en niet weet dat het bestaat, omdat de mens niet kan waarnemen wat God niet kan waarnemen, voor zover hij de natuur van de menselijke geest vormt. In die hoedanigheid neemt hij namelijk alleen de ideeën waar van de inwerkingen die het lichaam ondergaat. Die kennis is onvolledig en verward. In stelling 47d, dus ná stelling E2/20, lezen we daarentegen dat de menselijke geest ideeën heeft waarmee hij zichzelf, zijn lichaam en externe lichamen als feitelijk bestaand waarneemt en daarom adequate kennis heeft van Gods eeuwige en oneindige essentie. Dezelfde paradox zien we in de stellingen E2/16c2, E2/25-26 over de externe lichamen tegenover E2/47d. Hoe dat kan is met een eenvoudig voorbeeld te verhelderen. Neem het lokale filiaal van een bekende supermarkt. Het filiaal is opgezet door het hoofdkantoor dat zorgt voor de levering aan alle filialen. De lokale manager kent echter alleen zijn eigen bestellingen aan het hoofdkantoor en heeft daardoor een beperkt zicht op de markt. Het hoofdkantoor kent de markt daarentegen wel in zijn geheel doordat het beschikt over de gegevens van alle filialen. Pas wanneer er een communicatieve verbinding bestaat tussen de lokale manager en het hoofdkantoor, kan hij zicht krijgen op de hele markt en kan het hoofdkantoor van zijn kant het aanbod van de producten wijzigen. (Met excuses aan degenen die dit voorbeeld te profaan vinden en het zonder dat ook al wel hadden begrepen).

Ik wil hier graag terzijde een hedendaagse lans breken voor de kennis van de eerste categorie. Die eerste vorm van kennis bestaat niet alleen uit door de zintuigen doorgegeven verwarde en verminkte beelden van enkelvoudige dingen. Die beelden kunnen ook juist zijn. En zij bestaat ook uit de ideeën die we vormen door 'tekens', door dat wat we lezen en horen. Als voorbeeld van dit soort kennis geeft Spinoza het voorbeeld van koopliden die kunnen rekenen, "... omdat ze nog niet vergeten zijn wat ze van de meester zonder enig bewijs hebben gehoord, of omdat ze dat vaak bij de eenvoudigste getallen hebben gemerkt ...". (E2/40s2.pag.94) Dit is het soort kennis dat in het lager en middelbaar onderwijs onderwezen wordt, of door de zintuigen correct wordt waargenomen. Maar nog afgezien daarvan: zonder concrete kennis weten we niet eens wanneer de bus vertrekt, of hoe we onze veters moeten strikken. En daar is niets verwarde aan. Het lager denken is verder, naar mijn mening, ook het gewone, gezonde verstand. Pas wanneer het concrete denken zich probeert te verbinden met het

hogere denken, en abstracte concepten en hun symbolen letterlijk worden genomen, valt het ten prooi aan bijgeloof en verward denken. Die worden dan nog niet begrepen. Het denken verkeert dan in een overgangsstadium van snelle beweging.

Nadat het hogere denken tot stand is gebracht, kan de menselijke geest de derde soort kennis verwerven: de directe kennis van de intuïtie. De mens weet dan dat wat hij weet de waarheid is, en kan daar niet meer aan twijfelen. (E2/43) Wanneer de mens op die manier God liefheeft, dat wil zeggen God door middel van de liefde-wijsheid van de intuïtie kent, de *amor intellectualis Dei*, heeft de mens zich vereenzelvigd met God. Dat betekent dat de mens door de intuïtie, Gods essentie kan kennen (zoals ik dat eerder al onderbouwd heb op p.7). “Deze kennis begint met een adequate idee van de werkelijke essentie van de attributen van God en leidt tot adequate kennis van de essentie van de dingen.” (E2/40s2) Uitgaande van E2/46-47, moet onder het begin van die intuïtieve kennis van de essentie van de attributen, het als feitelijk bestaand waarnemen van zichzelf, het eigen lichaam en dat van anderen, verstaan worden. In dit geval van het attribuut uitgebreidheid. Op de essentie van de individuele dingen ga ik in het volgende hoofdstukje in.

De idee van de idee komt uit Gods denken voort en geeft aan de menselijke geest een dubbel aspect: “Tot zover de wet van God-Natuur. Er valt nog op te merken dat de mens in zichzelf ook tweemaal wet gewaarwordt. Ik bedoel zo’n mens die zijn verstand goed gebruikt en tot godskennis komt. De ene wet ontstaat uit zijn gemeenschap met God-Natuur, de andere uit zijn gemeenschap met de modi van de Natuur.” (KVII.24.7) De idee van de idee is daarmee de bemiddelaar, waardoor de verbinding gelegd kan worden tussen het eeuwige van de idee van God, en het beperkte en tijdelijke van de enkelvoudige geest en lichaam; meer precies, tussen het hogere en het lagere denken¹². Een mens moet die verbinding echter wel zelf leggen. In de verhouding van de idee van God, de idee, en idee van de idee, zien we opnieuw de bekende drievoudigheid van de essentie van de substantie. De idee van God kenmerkt zich in deze verhouding immers als Gods macht, de idee als zijn bestaan, en de idee van de idee als het verbindende denken.

De idee van de idee brengt de eigenschappen van de idee van God op een lager niveau door het denken van de feitelijk bestaande mens ermee te doordringen. Het is daarvoor niet voldoende om conceptueel te kunnen denken. Het is ook nodig om zich te ontworstelen aan de *bepaling* door de lagere modi (niet aan de modi zelf). Het ontstaan van de kennis van de tweede en derde categorie gaat niet vanzelf en het gaat geleidelijk. Laten we niet vergeten dat de substantie of energie van wat bovenaan de ladder staat veel krachtiger is dan die van wat onderaan de ladder staat. De transmissie van ongedifferentieerde energie, gezien als vuur, kan alleen getrapt gebeuren – via de projectie van de idee van God, door de idee van de idee, naar de idee van een enkelvoudig ding – omdat een directe overdracht tot verbranding zou leiden van de stoffelijke bestanddelen die het verst van hem af staan.¹³ Door de getrapte ‘overname’ in de mens wordt de stof ‘vergeestelijkt’; oftewel substantie van de lagere gebieden wordt omgezet in die van de hogere.

De essentie van de mens als individu

Volgens stelling E2/11d wordt de essentie van de mens gevormd door zekere modificaties van Gods attributen, namelijk door modi van denken. In het voorgaande hebben we gezien dat de mens een synthese is van de essentie van substantie en van alle categorieën modi: de eeuwige, de eindige en wat beide verbindt: de idee van de idee. De mens is kortom een God in een beestenvet: in het begin van zijn evolutionaire loopbaan is hij de dier-mens, aan het einde een verlichte Boeddha. Wat hij door die lange tocht heeft verworven is het bewustzijn van dat wat hij altijd al in essentie was: de essentie

¹² In het Hindoeïsme wordt deze verbinding het ‘*anthakarana*’ genoemd (Sanskriet voor ‘de innerlijke oorzaak’).

¹³ De fysica kent het begrip ‘kosmische fijnafstemming’: de waarden van fundamentele constanten blijken haarfijn afgesteld te zijn: iets hoger of lager en het universum zou niet kunnen bestaan. Bijv. de constanten van de sterke kernkracht, de verhouding elektronen-protonen, de verhouding elektromagnetische kracht-zwaartekracht, of de snelheid waarmee het universum uitdijt. Het luistert dus zeer nauw als het om de substantie van modi gaat.

van God. In de woorden van Spinoza: nadat Adam [de mens] was gaan geloven dat de dieren op hem leken, begon hij dadelijk hun gevoelens te imiteren en begon hij zijn vrijheid te verliezen. De aartsvaders herwonnen de vrijheid vervolgens, "geleid door de geest van Christus, dat wil zeggen de idee van God, waarvan het als enige afhangt dat de mens vrij is en hij het goede dat hij voor zichzelf begeert ook voor andere mensen begeert ..." (E4/68s)

Hét voorbeeld van de volmaakte mens is voor Spinoza, Jezus Christus zelf. "Om tenslotte ook over het derde punt mijn mening duidelijker kenbaar te maken, verklaar ik dat het voor ons behoud volstrekt niet noodzakelijk is Christus naar het vlees te kennen. Neen, we moeten geheel anders denken over die eeuwige zoon van God, dat wil zeggen Gods eeuwige wijsheid, die zich in alle dingen en het meest in de menselijke geest, en het allermeest in de geest van Christus Jezus gemanifesteerd heeft. Want zonder deze wijsheid kan niemand tot de staat van zaligheid geraken, daar alleen zij ons leert wat waar en onwaar is, wat goed en wat kwaad is." (Ep/73.4 pag.400)

Die lange tocht is een individuele, persoonlijke ontwikkeling. In toelichting 2 op stelling 8 van deel 1, komt Spinoza tot de conclusie dat er voor elk individu apart noodzakelijk een oorzaak moet zijn waardoor hij bestaat en dat daarvoor noodzakelijk een externe oorzaak moet bestaan. (p.17) Hij werkt dit uit in E1/28 waarin hij stelt dat al het enkelvoudige, oftewel elk ding dat eindig is en een begrensd bestaan heeft, alleen veroorzaakt wordt tot bestaan en tot werken bepaald wordt door een andere eindige oorzaak, en zo tot in het oneindige. Is dit die externe noodzaak, deze naaste veroorzaking door een andere eindige modus als resultaat van geslachtelijke voortplanting? Ja, voor zover het om het feitelijke bestaan of niet bestaan gaat, maar niet voor zover het om de eigen aard of essentie als individu gaat.

Voor Spinoza drukt een ware definitie niets anders uit dan de aard van het gedefinieerde ding. Een ware definitie van de aard van de mens houdt niet in dat er een bepaald aantal individuen is. Voor ieder individu moet er daarom een aparte oorzaak zijn van zijn bestaan. (E1/8s2.pag.17) Nu is de essentie van een ding dat wat het *niet* met een ander ding gemeen heeft. (E2/def.2) en nog duidelijker in E2/37. Wat enkelvoudige dingen met elkaar gemeen hebben is hun eindigheid, volgens E2/def.7. Eindigheid is dus *niet* de essentie van een afzonderlijk, individueel enkelvoudig ding. Wat wel de essentie van enkelvoudige dingen of individuen is, is de eigen 'aard' (*natura*). Ondanks allerlei wijzigingen in het lichaam (groei, krimp, vervanging van onderdelen, verandering van richting) blijft die qua substantie en modus dezelfde, zolang de verhouding van beweging en rust dezelfde is en elk deel zijn eigen beweging behoudt. Hypothetisch, blijft die aard zelfs behouden bij een voortdurende verandering van lichamen. (E2/13, hulpstellingen 4-7) De enige manier waarop enkelvoudige dingen van aard veranderen is dus door verstoring van het evenwicht. Dit gebeurt door de evolutionaire ontwikkeling die het resultaat is van de uitoefening van kracht, zowel intern als extern, op de modi waaruit de mens is samengesteld.

Evolutionaire ontwikkeling leidt tot een grotere mate van complexiteit en realiteit (E2/4), waarbij die mate van realiteit of volmaaktheid van individuen te danken is aan de volmaaktheid van de kracht van de externe oorzaak, die ook de oorzaak is van hun bestaan. (E1/11s) En dat is uiteindelijk altijd God. Onder de 'aard' van individuen moet daarom hun mate van realiteit verstaan worden op hun trede van de ladder, en ieder individu doet dat per definitie (E2/def2) op zijn eigen manier. Dat mensen wanneer zij geleid worden door de rede noodzakelijk in aard overeenkomen, doet niets af aan die individualiteit. Integendeel: hun eigen menselijke natuur is dan de naaste oorzaak is geworden van hun handelen. (E4/35) Dat wil zeggen: aangezien de rede een eeuwige modus is van de idee van God, drukt een mens dan op eigen wijze zijn goddelijke natuur uit.

Dit geldt ook voor de grotere, uit meerdere individuen samengestelde individuen als een natie, een groep naties of het geheel van een tijdperk. Ook aan het bestaan van deze grotere gehelen, en aan hun culturen en beschavingen, liggen grote denkbeelden ten grondslag. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de christelijke beschaving en aan de cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlandse Provinciën

in de zeventiende eeuw, waarvan Spinoza deel uitmaakte. Daarbij moet men bedenken dat taal en filosofie natuurlijk niet de enige manieren zijn om die denkbeelden tot uitdrukking te brengen: behalve Spinoza kende de Nederlanden toen ook grote geesten als Rembrandt, Vondel, Hooft, Christiaan Huygens, Hugo de Groot, en Johan de Witt. Denk verder aan grote componisten als Mozart, Beethoven en Bach, die binnen hun cultuur denkbeelden in klank goten. Grote denkbeelden zijn ideeën van God, en zijn dus ook energetische eenheden van een bepaalde samenstelling en frequentie, die door individuen op grootse wijze, binnen een gedeelde identiteit vormkrijgen.

De in dit artikel behandelde samenstelling van de mens is in het onderstaande schema weergegeven¹⁴.

Velserbroek, februari 2016

¹⁴ Het schema is grotendeels ontleend aan Alice A. Bailey, *A Treatise on Cosmic Fire*, New York: Lucis Publishing Company, 1999, 15^e druk. (p.117)

De samenstelling van de mens

[illegible]

Gebruikte literatuur

Vertalingen:

Spinoza, *Ethica*, vert. Corinna Vermeulen, Amsterdam: Boom, 2012.

Spinoza, *Ethica*, vert. en inl. Henri Krop, Amsterdam: Bert Bakker, 2012⁶ (2002).

Spinoza, *Ethica*, vert. Nico van Suchtelen, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1979².

Spinoza, *Korte verhandeling over God, de mens en zijn geluk*, hert. Jan Knol, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2011.

Spinoza, *Briefwisseling*, vert. F. Akkerman e.a., Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002³ (1977)

Spinoza, *Theologisch-politiek traktaat*, vert. en inl. F. Akkerman, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2012⁵ (1979)

Tenzij anders vermeld is in deze tekst voor de citaten en parafrases van de *Ethica* gebruik gemaakt van de vertaling van Corinna Vermeulen.

Afkortingen:

E = *Ethica*

Ep = *Epistolae*: Briefwisseling

KV = *Korte verhandeling*

c = *corollarium*: toegift, bijkomende stelling

d = *demonstratio*: bewijs

s = *scholium*: toelichting

def. = definitie